

І. С. Чуносава, К. П. Шкут

Установа адукацыі «Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт», Баранавічы, Рэспубліка Беларусь

СЕМАНТЫКА-ЭТЫМАЛАГІЧНАЕ ЗНАЧЭННЕ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У П'ЕСЕ ЯНКІ КУПАЛЫ «ПАЎЛІНКА»

Уводзіны. У сучаснай лінгвістыцы этымалагічныя даследаванні займаюць важнае месца. Этымалогія, як раздзел лінгвістыкі, ставіць перад сабой задачу вывучыць вытокі слоў, прасачыць іх эвалюцыю і выявіць генетычныя сувязі паміж рознымі мовамі. Асноўная мэта этымалагічных даследаванняў заключаецца ў разуменні першапачатковага значэння слова, яго магчымых змен у розных кантэкстах і ўзаемасувязяў з іншымі тэрмінамі. Этымалогія вывучае паходжанне слоў, іх этымалагічнае значэнне, змены значэнняў, генетычныя сувязі з іншымі словамі той самай або іншых моў. Асноўная задача этымалогіі — вызначэнне першаснага значэння слоў [1, с. 555].

У сваю чаргу, у вядучых сучасных лінгвістычных тэорыях семантыка займае цэнтральнае месца. Гэты раздзел мовазнаўства вывучае значэнні моўных адзінак і іх узаемаадносіны ўнутры моўных сістэм. Азначэнне паняцця «семантыка», дадзенае ў «Тлумачальным слоўніку сучаснай беларускай мовы», ілюструе яго як «значэнне, сэнс (моўнай адзінкі)», што падкрэслівае важнасць разумення значэння слоў і выразаў для разумення прынцыпаў арганізацыі мовы [2, с. 594].

Мэта даследавання нашага артыкула — разгледзець паходжанне і семантычнае значэнне фразеалагічных адзінак п'есы Янкі Купалы «Паўлінка».

Асноўная частка. Разгледзім фразеалагізмы, выкарыстаныя Янкам Купалам у п'есе «Паўлінка». У творы ўжыты наступныя фразеалагічныя адзінкі: *чорная кошка (прабегла) перабегла, не ўсе дома, як кошка з сабакам, і пайшло і паехала, хоць кол на галаве чашы, паспееш з козамі на торг, бярозавая каша, ламаць рукі, заводзіць (завесці) <сваю> шарманку, дзве дзюркі ў носе і сканчылоця* і інш.

У радках: «*З таго часу, як даведаўся, што ён на мяне мілым вокам паглядае, усё роўна як чорная кошка між імі перабегла*» [3, с. 18] выкарыстаны фразеалагізм *чорная кошка (прабегла) перабегла*, які ўжываецца са значэннем «*хто-небудзь пасварыўся з кім-небудзь*». У «Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў» адзначаецца, што фразеалагічная адзінка з'яўляецца агульнай для ўсходнеславянскіх моў, а вытокі яе з даўняга павер'я: чалавека чакае непрыемнасць, калі яму перабяжыць дарогу чорная кошка [4, с. 401].

У словах Паўлінкі: «*Толькі ў Якіма не ўсе дома, бо поначы ходзіць да маладых дзяўчат*» [3, с. 18] ужыты фразеалагізм *не ўсе дома* [4, с. 257], які мае значэнне «*хто-небудзь прыдуркаваты, ненармальны*», беларускі мовазнавец І. Я. Лепешаў у «Этымалагічным слоўніку фразеалагізмаў» вызначыў паходжанне дадзенай фразеалагічнай адзінкі як польскамоўнае. Разам з тым, у некаторых працах па ўкраінскай фразеалогіі сцвярджаецца, што фразеалагізм *не всі дома* склаўся ў выніку скарачэння прыказак *Не всі дома — половина поіхали; У нього не всі дома — поіхали по курай*. Аднак у адпаведнасці з тым, што фіксацыя дадзенага выразу ў кароткай форме «*nie wszyscy w domu*» ў польскіх помніках адбылася яшчэ ў XVI ст., можна зрабіць выснову, што ўкраінскія кантэксты з'яўляюцца другаснымі ў гэтым дачыненні. Адпаведна, можна меркаваць, што беларускі выраз «не ўсе дома» — паўкалька з польскай мовы, магчыма, што спачатку кампаненты *w domu* асацыяваліся са спалучэннем у *галаве* (у якой «не ўсё ў парадку») [4, с. 257].

Уласціваць фразеалагізма *як кошка з сабакам* да выкарыстання амаль ва ўсіх славянскіх мовах заўважае І. Я. Лепешаў, семантыку дадзенай фразеалагічнай адзінкі мовазнавец характарызуе як «*у настаяннай варожасці, сварцы, нядружна*» [4, с. 422—423]. У п'есе «Паўлінка» фразема сустракаецца ў наступных радках: «*Ой, чаму ж не ведаю: як між катом і сабакам якраз*» у варыянце *як між катом і сабакам* [3, с. 18]. Фразеалагізм успрымаецца як матываваны дзеяннемі жывёл.

У радках камедыі сустракаецца беларускі фразеалагізм *і пайшло і паехала* абазначае «*прышло ў рух, пачалося што-небудзь (пра інтэнсіўнае разгортванне чаго-небудзь)*», які з'яўляецца ўласна беларускім. Этымалогія тлумачыцца ўзнікненнем фразеалагізма на аснове слова «пайшло» ў выніку накладання на значэнне «пачало адбывацца» яшчэ аднаго значэння гэтага слова «пачало рухацца, ступаючы нагамі» і каламбурнага дапаўнення дадаткам «паехала» ў значэнні «пачало рухацца пры дапамозе транспарту» [4, с. 172]. У п'есе фразеалагічная адзінка ўжыта ў словах Паўлінкі: «*Перш-наперш будзе, ці я люблю, пасля — ці вельмі моцна, а пасля — ці гатова ўсё цысценька зрабіць, што чарнабрывы Якім захоча, а там, а там... і паехала, як на падмазаных кадэсах*» [3, с. 20].

У рэпліцы галоўнай гераіні «*Хоць ты яму кол на галаве чашы, дык нічога не выдзёубеш*» [3, с. 21] выкарыстаны фразеалагізм «*хоць кол на галаве чашы*», які ўжываецца са значэннем «*немагчыма пераканаць каго-небудзь, растлумачыць каму-небудзь што-небудзь (пра ўпартага, няўступчывага чалавека)*», фразеалагізм агульны для ўсходнеславянскіх моў, асновай яго з'яўляецца нерэальны вобраз, заснаваны на гіпербале якая разумеецца пад уяўленнем аб моцнай галаве, якую немагчыма нічым прабіць.

Фразеалагізм «*паспееш з козамі на торг*» у п'есе выкарыстаны ў словах Паўлінкі: «*Ну, ну, петушок! Не гарачыся: паспееш з козамі на торг*» [3, с. 23] і мае значэнне «*няма чаго спяшацца, не спяшайся*». І. Я. Лепешаў вызначыў, што фразеалагізм «*паспееш з козамі на торг*» агульны для беларускай і украінскай

моў, этымалогію ён вызначае як ўзнікненне фразеалагічнай адзінкі ад прыказкі «*Паспееш з козамі на торг: і коз прадасі, і грошы праясі*», шляхам аддзялення першай яе часткі [4, с. 287].

У словах Пранція: «*Маладзенькая, собственно, вось-цо-да. Бярозавай кашы не шкодзіла б, пане дабрудзею*» [3, с. 29] сустракаем фразеалагізм «бярозавая каша», які мае значэнне «*розгі або дубец, рэмень і падобнае*», з'яўляецца агульным для ўсходнеславянскіх моў. Узнікненне выразу, па меркаванні даследчыкаў адбылося ў школьным асяроддзі. Раней ў школах, пры навучанні дзяцей грамаце, пераход да чытання новай кнігі і іншыя поспехі дзяцей ў вучобе адзначалі кашай: бацькі прыносілі ім гаршчок кашы, якую елі ўсе вучні. У выпадку, калі вучань правінаваўся, яго каралі розгамі, як правіла, бярозавымі. Такім чынам, пакаранне стала называцца бярозавай кашай [4, с. 62].

Да фразеалагізма «ламаць рукі» [4, с. 202], які ўжываецца ў значэнні «*прыходзіць у адчай, узрушэнне (ад вялікага гора)*» І. Я. Лепешаў падае наступную тэорыю паходжання: «фразеалагізм жэставага паходжання: унутраны стан чалавека апісваецца праз пэўны жэст — знешні выказнік гэтага стану». У п'есе «Паўлінка» дадзены фразеалагізм ужыты ў межах рэмаркі: «*Паўлінка (заламаўшы рукі на каленях). Калі ён такі добры, такі разумны, што і сказаць не магу*» [3, с. 32].

Рэпліка Пранція «*Собственно, пане дабрудзею, завядзі яшчэ сваю шарманку: яна ў цябе, прост, як грамафон, вось-цо-да, трубіць*» [3, с. 49] вызначаецца ўжываннем фразеалагізма «заводзіць (завесці) <сваю> шарманку», які ўзнік на аснове назвы французскай песні «*Charmante Catherine*». Слова «шарманка» ў дадзеным фразеалагізме паходзіць ад першага кампанента назвы песні. Ужываецца фразема са значэннем «дакучліва гаварыць пра адно і тое ж» [4, с. 128].

Фразеалагічны выраз «дзве дзюркі ў носе і сканчылося» выкарыстоўваецца ў радках «*Але, дзякуй Богу, дзве дзюркі ў носе і сканчылося, — ужо пазбыўся*» [3, с. 35], ён запазычаны з польскай мовы, ужываецца са значэннем «на гэтым і канец», усведамляецца як матываваны [4, с. 113].

У словах Якіма: «*Ты аконца адчыніш, лахі пад пахі ды скакель з хаты ў сад, як пятух!*» [3, с. 22] ужыты уласна беларускі фразеалагізм «лахі пад пахі», які абазначае «*схапіць з сабой свае манаткі*». У літаратурны ўжытак выраз увайшоў з паўднёва-заходніх гаворак, дзе слова «лахі» з'яўляецца назвай разнароднага адзення. У далейшым кампаненты фразеалагізма набылі больш шырокае, абагульненае значэнне. Фразеалагічная адзінка стала ўжывацца са значэннем «свае пажыткі бяру з сабой», калі гаворка ідзе праасабістыя рэчы, якія можна ўзяць з сабой або панесці на сабе перад адыходам, уцёкамі і г. д. [4, с. 203—204].

Ужыванне фразеалагізма «на святое ніколі», які мае значэнне «*невядома калі; ніколі*» і з'яўляецца паўкалькай з польскай мовы, назіраем ў маўленні Паўлінкі: «*Ха-ха-ха! На святое ніколі.*» [3, с. 20]. Фразеалагічная адзінка ўтварылася па ўзору такіх спалучэнняў як: *на святога Пятра, на святога Міколу* [4, с. 240].

У словах Альжбеты «*Еш вот лепей, чымся з пустога ў парожня пераліваць*» [3, с. 27] фіксуем наяўнасць агульнаславянскага фразеалагізма «пераліваць з пустога ў парожняе», які мае значэнне «*займацца пустой балбатнёй, марна траціць час за размовамі*». Выраз пабудаваны на аснове супрацьпастаўлення прыметнікаў-сінонімаў *пусты і парожні*. Успрымаецца як матываваны [4, с. 292].

Уласна беларускі фразеалагізм «следам за дзедам», які мае значэнне «*па шляху іншых, шляхам папярэднікаў (ісці, ехаць, рабіць што-небудзь)*» гучыць з вуснаў Альжбеты: «*Ну, дык паглядзі ж ты, дзе карты, ды пазабаўляйцеся яшчэ трохі з панам Адольфам, бо я, мусіць, зраблю следам за дзедам*» [3, с. 56]. Раней гэты выраз меў больш канкрэтны сэнс: пад словам «дзед» меўся на ўвазе муж. І. Я. Лепешаў мяркуе, што першапачатковай сферай ужывання выразу была моўная сітуацыя, пра якую піша І. Насовіч: «*Кажуць, калі жонка прыходзіць туды, дзе яе гаспадар*». Такім чынам, і ў п'есе «Паўлінка» кампанент «дзед» у структуры фразеалагізма «следам за дзедам» выкарыстоўваецца ў значэнні «муж» [4, с. 339].

Заклучэнне. У п'есе «Паўлінка» знаходзяць адлюстраванне фразеалагічныя адзінкі наступнага паходжання: агульнаславянскія (як *кошка з сабакам, пераліваць з пустога ў парожняе*); агульныя для ўсходнеславянскіх моў (*чорная кошка (прабегла) перабегла, хоць кол на галаве чашы, бярозавая каша, кляваць носам*); уласна беларускія (*ламаць рукі, лахі пад пахі, следам за дзедам, табаку важыць*); польскага паходжання (*не ўсе дома, дзве дзюркі ў носе і сканчылося, на святое ніколі*); французскага паходжання: (*за нос вадзіць, заводзіць (завесці) шарманку*).

Спіс цытуемых крыніц

1. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. — Мінск : Выш. шк., 2017. — 588 с.
2. Суднік, М. Р. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. — 3-е выд. — Мінск : БелЭн, 2002. — 784 с.
3. Купала, Я. Паўлінка : камедыя ў 2-х актах / Я. Купала ; прадм. П. Васючэнка. — Мінск : Маст. літ., 2006. — 63 с.
4. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. — Мінск: БелЭн, 2004. — 443 с.